

УДК 159.922.8:[373.2+373.3]

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРНОГО ЧИТАННЯ

С. Д. Пенькова

ORCID 0000-0002-0073-9708

У статті висвітлено шляхи реалізації морального впливу на учнів початкових класів через опрацювання художніх творів на уроках літературного читання. З'ясовано провідні завдання морального виховання молодших школярів і виокремлено організаційно-педагогічні умови морального виховання школярів у процесі читацької діяльності умовах класу; представлено деякі методичні прийоми виховання моральних чеснот у дітей молодшого шкільного віку. Початкова школа є провідною ланкою в системі морального виховання майбутніх громадян держави. Роки початкового навчання – особливі, найважливіші у виховному й особистісному становленні. Вчителі початкових класів покликані вчити й виховувати учнів завдяки кращим прикладам високохудожньої літератури для дітей, що входить до кола їхнього читання. Використання вчителем протягом уроків літературного і позакласного читання різноманітного тематичного багатства казок суттєво впливає на формування культури поведінки молодших школярів, їхні вчинки. Глибока народна мудрість казок, християнська мораль, якою пронизано зміст, є невичерпним джерелом народної дидактики. Ефективність педагогічного впливу казки на моральне виховання учнів 2-4 класів обумовлюється методично виправданими прийомами опрацювання казкового жанру: підготовка до сприймання, словникова робота, зразкове читання вчителя, смисловий і фактичний аналіз змісту, словесне малювання, вибіркове читання, бесіда за змістом, складання характеристик персонажів, читання в особах, творчий переказ, інсценізація та драматизація.

Ключові слова: навчальна читацька діяльність, методика опрацювання художніх творів, моральне виховання, літературний жанр, художній текст, загальнолюдська мораль, жанр казки, народна дидактика.

Постановка проблеми. Проблема морального виховання молодших школярів є вкрай актуальною в умовах сьогодення. Ускладнення соціально-політичної обстановки в суспільстві загострило й без того значні прогалини

у вихованні підростаючого покоління. Тому проблеми моральності висуваються на першорядне місце, що вимагає від учителя виховної спрямованості освітнього процесу, орієнтації особистості школяра на загальнолюдські цінності й моральні норми, що склалися протягом людської історії. З огляду на це перед закладами освіти постає завдання – підготувати громадянина держави, здатного самостійно оцінювати життєву ситуацію і будувати своє особисте й професійне життя з огляду на інтереси оточуючих, принципи взаємоповаги й людської гідності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковане вирішення даної проблеми і на які спирається автор. Означену проблему висвітлено у численних наукових працях, зокрема Л. І. Божович, Р. З. Даниляк, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський, О. Я. Савченко, І. Ф. Харламов та ін., в яких розкривається сутність основних аспектів морального виховання й пропонувано відповідне методичне забезпечення; вказуються шляхи виховного впливу педагога на моральне становлення молодшого школяра.

Мета статті. У нашій статті ми обрали за мету висвітлити організаційно-педагогічні умови морального виховання учнів 2-4 класів на уроках літературного читання. Реалізація поставлених завдань вимагає від учителя не лише ґрунтовного осмислення методики опрацювання художніх творів, а й уміння поєднувати навчально-пізнавальну діяльність школярів з їхнім моральним вихованням у роботі над художніми текстами Читанки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Український педагогічний словник С. У. Гончаренка (1997) подає наступне визначення виховання: «процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів; це вся сума впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до активної участі у виробничому, громадському й культурному житті суспільства; планомірний вплив батьків і школи на виховання» (с. 53). Виховання, на думку С. Г. Мельничука (2012), – це «соціально і педагогічно організований процес утворення оптимальних умов для формування людини як особистості» (с. 9). Засвоєння моральних норм суспільної поведінки є провідною роллю педагога, його виховним завданням. Серед першочергових рис характеру підростаючого покоління варто назвати гуманність, любов до праці, пошану до старших, чесність, ввічливість, сором'язливість, правдивість, патріотизм тощо. «Мораль (від лат. *moras* – звичай) – це система поглядів та уявлень, норм, оцінок, що регулюють моральну поведінку людей у суспільстві – у праці, побуті, політиці, в науці,

в сімейних, особистісних, колективних, міжнаціональних та міжнародних стосунках (Мельничук, 2012, с. 163).

Протягом тисячоліть завжди була першоосновою виховання саме моральна вихованість, наближення до певного ідеалу, системи моральних якостей. Моральне виховання й розглядають передусім як виховну діяльність школи у взаємозв'язку з родиною, яка покликана виробити в учнівської молоді певну систему моральних норм і відповідної поведінки в соціумі, ставлення до оточуючих й позитивної участі у суспільно-корисній діяльності.

Відтак, вивчення гуманістичного ідеалу людини доводить, що її моральність як система сталих моральних принципів, що мають тисячолітню історію, постійно збагачувалася через розвиток чинних морально-етичних якостей і культури поведінки в суспільстві. Поряд із тим, її суть і спрямованість залежить тільки від людини, яка намагається увібрати до свого характеру не тільки знання, а й позитивні особистісні риси. Учень як суб'єкт морального виховання у процесі свого розвитку і спілкування з оточуючими засвоює певний моральний досвід. Теперішній час показує, що моральні орієнтири чомусь відійшли на задній план, учнівську молодь часто звинувачують у бездуховності, агресивності, безвір'ї. В нашому суспільстві варто якомога раніше зрозуміти, якщо не розв'язувати проблему морального розвитку учнівської особистості ще в початковій ланці, то жодних позитивних перетворень годі й очікувати. При цьому слід підкреслити, що лише якісна освіта не гарантує досконалої моральної вихованості, бо ця риса визначається в т.ч. й повсякденною поведінкою, ставленням до інших людей.

Творчий педагог у початковій школі повинен стати вдумливим й уважним вихователем, постійно аналізувати стан особистісного морального розвитку своїх вихованців, вчасно віднайти ті чинники, що спричиняють проблему важковиховуваності дітей молодшого шкільного віку, застосовувати адекватні заходи педагогічного впливу, які б відповідали характерним труднощам, віковим та індивідуальним особливостям учня початкових класів. Слушні поради щодо цього знаходимо у науковому доробку видатного мислителя та педагога В. О. Сухомлинського. Вченим свого часу запропоновано дієві шляхи морального виховання молодших школярів, настанови викорінювати мерзотні й огидні лінії поведінки, до яких учений відносив: «наодинці з собою робити не так, як ти робив би на очах у людей; лінуватися, бути ледарем, неробою; видавати за доблесть і заслугу те, що є твоїм обов'язком; бути жадібним, негостинним; глумитися зі старості; давати порожні обіцянки, не дотримуватися слова; мовчати, коли треба говорити, й говорити коли треба мовчати; кривдити дівчинку,

жінку; не слухати батьків; глузувати з калік; не любити й кривдити тварин». Провідна виховна функція вчителя – навчити дітей молодшого шкільного віку важливим елементам культури поведінки сучасної людини, вмінню аналізувати наслідки як добрих, так і поганих своїх вчинків. Як педагог В.О. Сухомлинський завжди радив учням уявляти себе на місці іншої людини. Провідним правилом розробленої ним програми морального виховання в умовах загальноосвітньої школи він вважав: «Ти живеш серед людей, не забувай, що кожен твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки, запитуючи сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре» (Сухомлинський, 1976, с. 166).

Загальноновизнано, що в основі морального виховання лежить духовний розвиток особистості, засвоєння норм загальнолюдської моралі – совість, відповідальність, сором'язливість, любов, воля, віра і т.д. Таким чином, школа є провідною ланкою в системі морального виховання. Роки початкового навчання – особливі, найважливіші у виховному й особистісному відношенні. Вчителі початкових класів покликані вчити й виховувати учнів завдяки кращим прикладам високохудожньої літератури для дітей, що входить до кола їхнього читання. До підручників «Літературне читання» включено багато оповідань та уривків із повістей для молодшого шкільного віку, які мають значний виховний потенціал стосовно морального становлення читача. У процесі вивчення й аналізу оповідань про людей молодші школярі починають відчувати, усвідомлювати себе особистістю, порівнюючи себе з позитивними героями творів, беручи приклад з їх вчинків. Наслідування позитивним персонажам казок і оповідань сприяє їх особистісному становленню, дає змогу оволодіти комплексом моральних норм. Психологами зазначено, що усвідомлення молодшим школярем особистісних рис, як власних, так і у ровесників, спричиняє їх прискорене формування. Дитина має вчитися критично оцінювати свою поведінку, свій характер, збагнувши його недоліки, зрозумівши, чим незадоволені його товариші. Усвідомлення, як треба поводитися в тій чи іншій ситуації, дозволяє молодшим школярам розвинути першооснови самовиховання, чутливість до вимог колективу, швидше налагоджувати контакти з однолітками й ефективно розвивати позитивні якості особистості. Відомий гуманіст сучасності Д. С. Ліхачов зазначав, що найвищою цінністю, якою нагороджує людей мистецтво слова, є цінність добра. Художнє слово впливає не тільки на свідомість, але й на почуття і вчинки дітей. Слово може окрилити дитину, визвати бажання стати кращим, зробити щось добре, допомагає зрозуміти людські

взаємовідносини, правила поведінки. Мандрівки дітей до світу слова, спостереження за мовновиражальними засобами майстрів словесності впливають на моральне становлення дитини. У цьому плані урок літературного читання є найбільш цікавим і відповідальним, оскільки покликання його у найважчому завданні – вихованні дитини. На кожному уроці слід торкатися питань моралі, яке б оповідання не було темою: про Батьківщину, про природу, про історію країни, про подвиги й вчинки людей. Все викликає питання: «А як би зробив я? Зміг би вчинити, як той чи інший герой?». Аналіз твору на уроці має допомогти школярам відчувати ту чи іншу ситуацію, допомогти обрати модель поведінки. Дитина, коли попадає в ситуацію морального вибору, має самостійно організувати свою поведінку, врахувати інтереси й емоційний стан однолітків, застосувати адекватне правило, виявити певні вольові зусилля.

Аналіз Навчальної програми з літературного читання доводить, що виховання молодшого школяра у напрямку моралі підтверджується її вимогами стосовно формування у дітей морально-етичних цінностей засобами освітньої галузі «Мови і літератури». Художні образи літературних текстів, самостійна робота з дитячими творами дають можливість дієво формувати моральні уявлення та переконання. До кола читання учнів 2-4 класів включені різноманітні жанрово-родові форми, оповідання, казки, байки та ін. «За тематичним спрямуванням – твори про природу, у різні пори року, твори про дітей, їхні стосунки, взаємини в сім'ї, у школі; ставлення до природи, людей, праці, сторінки з життя, видатних людей; твори, у яких звучать мотиви любові і пошани до рідної землі, мови, традицій українського та інших народів; утверджуються добро, людяність, працелюбність, честь, дружба» (Навчальні програми..., 2012, с. 73). Аналіз методичного арсеналу вказаних Читанок показує, що в цілому варто було б збільшити кількість тих творів, опрацювання яких дає змогу приділяти посилену увагу моральному вихованню. Наприклад, у 3 класі вони становлять 39% від загальної кількості вміщених текстів, а в 4 – лише 32%. Однак, у підручнику для 4 класу вміщено кілька біблійних легенд: «Вавилонська вежа», «Каїн і Авель», де четвертокласники мають можливість ознайомитися із найвідомішою і найдавнішою книгою світу. Вступ до цього розділу акцентує увагу дітей на тому, що ці священні тексти є непорушним законом віри та життя. У Біблії містяться церковні проповіді, молитви, легенди про життя святих, їхні пророцтва, Святе Письмо для християн.

Зерна добрих людських почуттів у душах молодших школярів покликаний зростити перш за все такий літературний жанр, як казка. Ці народні і літературні твори змалечку близькі дітям, добре сприймаються й

засвоюються ними, починаючи з дошкільного дитинства. Народна казка є визначальним джерелом ознайомлення учнів початкових класів з нормами моральної поведінки, позитивного ставлення до товаришів. Доступна й виразна форма багатьох народних казок надає можливість молодшим школярам влучно засвоїти більшість моральних орієнтирів суспільства й водночас охарактеризувати дійових осіб жанру, доводити оцінні судження й моральні настанови щодо повсякденного життя. У третьому класі школярі працювали з текстами чарівних казок: «Кирило Кожум'яка», «Кривенька качечка», «Кобилляча голова», авторських – «Для чого людині серце», «Закляття золота і вогню» та ін. Застосування прийому творчого переказу чарівних або героїко-фантастичних казок дозволяє школярам збагнути власне життя, свою поведінку, ставлення до однолітків і дорослих. Прийоми опрацювання фактичного змісту казки як художнього жанру дає змогу дітям краще зрозуміти внутрішній світ казкових персонажів, а через них і поведінку реальних людей.

Використання вчителем протягом уроків літературного і позакласного читання різноманітного жанрового багатства казок значно покращує процес морального виховання молодших школярів, їхні вчинки, культуру поведінки взагалі. Глибока народна мудрість казок, християнська мораль, якою пронизано зміст, є невичерпним джерелом народної дидактики. Проводячи разом із учнями аналіз казкових ситуацій, сюжетних ліній і характерів персонажів, учитель сприяє сформованості досконалої поведінки. Уроки в третьому класі, що присвячені вищевказаним казкам, стають уроками духовності і патріотизму. Поряд із естетичною насолодою від читання й аналізу казок, учні вчать поважати старших, дотримуватися основ моральної поведінки. Християнський смисл народного фольклору знаходить своє продовження в казках літературних. При читанні літературних казок діти дізнаються, що добро завжди відплатиться тим, хто живе, слідує законам споконвічної моралі: «Не вбий», «Шануй матір і батька», «Не обмануй», «Не заздри», а до тих, хто порушує заповіді неминуче приходить відплата. Билинні богатирі-герої народних казок є втіленням кращих моральних рис народу: Ілля-Муромець, Добриня-Микитич, Альоша-Попович, Кирило-Кожум'яка та ін.

Патріотичне виховання дитини починається в сім'ї: з маминої коліскової та з бабусиної казки, з участі дітей в обрядах і традиційних святах, із зустрічі з народною творчістю. У молодшому шкільному віці формується культ рідного дому, сім'ї, старших поколінь. «Вічно живим і незамінним джерелом патріотичних почуттів і переконань є любов сина і дочки до матері й батька, до дітей, взаємна відданість і вірність», – вважав В. О. Сухомлинський (1976, с. 54). Добрі поради щодо смислового аналізу

прочитаного твору надає О. Я. Савченко (2007): «Читацька діяльність учнів має бути зосереджена на аналізі й розв'язанні своєрідних морально-етичних проблем і пізнавальних задач, які впливають з ситуації, описаної у творі. У багатьох випадках теми уроків вже у своїй назві містять запитання, яке є стрижнем уроку. І щоб дати на нього відповідь, дітям потрібно зануритись у текст, проаналізувати мотиви поведінки дійових осіб, обміркувати їх, обговорити різні думки» (с. 138).

Тематика і зміст текстів, уміщених до кола читання молодших школярів знайомлять читачів із сучасними життям суспільства, збагачують знання про навколишній світ, дають можливість засвоїти загальнолюдські цінності, вироблені попередніми поколіннями, виховати найкращі почуття: любов до рідної землі, любов до рідної мови, природи, доброти, чуйність, повагу до людей праці, до культури різних народів у багатонаціональному суспільстві, до людини як найвищої цінності. Дітям варто усвідомити, що в сучасному житті багато важать готовність допомогти іншим, уміння співчувати, співпереживати, розуміти одне одного.

Висновок. Отже, з метою засвоєння норм і правил моральної поведінки, вироблення відповідних навичок життєдіяльності в суспільстві треба частіше звертатися до кращих зразків дитячої художньої літератури, яка озброєє молодшого школяра морально-духовними цінностями, притаманними багатьом поколінням; дозволяє закріпити на прикладах позитивних героїв художніх творів формування моральної свідомості, моральних почуттів і моральних звичок у поведінці.

Література

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
2. Мельничук С. Г. Педагогіка (Теорія виховання) : навчальний посібник. Київ : Слово, 2012. 288 с.
3. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою школи. 1-4 класи. Київ : Початкова школа, 2012. 390 с.
4. Савченко О. Я. Методика читання у початкових класах : посібник для вчителя. Київ : Освіта, 2007. 334 с.
5. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості : вибрані твори : у 5-ти т. Київ : Радянська школа, 1976. Т. 1. С. 53-206.

References

1. Goncharenko, S. (1997). *Ukrainskyi pedahohichniy slovnyk [Ukrainian pedagogical vocabulary]*. Kyiv: Libid (ukr).
2. Melnichuk, S. H. (2012). *Pedahohika (Teoriya vykhovannya) [Pedagogy (Theory of Education)]*: tutorial. Kyiv: Slovo (ukr).

3. *Navchalni programs for zagalnoosv_tnikh navchalnyh mortgages iz navchannnyam Ukrainian language school. 1-4 class []* (2012). Kyiv: Pochatkova School (ukr).
4. Savchenko, O. Ya. (2007). *Metodyka chytannia u pochatkovykh klasakh: posibnyk dlia vchytelia [Reading Technique in Elementary Classes: A Teacher's Guide]*. Kyiv: Osvida (ukr).
5. Sukhomlinsky, V. O. (1976). *Problemy vykhovannia vsebichno rozvynenoi osobystosti : vybrani tvory : u 5-ty tomakh [Problem of education of a fully developed personality: selected works: in 5 volumes], Vol. 1, 53-206*. Kyiv: Radyanskaya school (ukr).

МОРАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ

С. Д. Пеньковая

В статье представлены пути реализации морального воспитания учащихся начальной школы посредством анализа художественных произведений на уроках литературного чтения. Определены ведущие задачи морального воспитания младших школьников и выделены организационно-педагогические условия морального воспитания школьников в процессе читательской деятельности в условиях класса: предложены некоторые методические приемы воспитания моральных добродетелей у детей младшего школьного возраста. Доказано, что начальная школа является ведущим звеном в системе морального воспитания будущих граждан державы. Годы начального обучения – особенные и определяющие в воспитательном и личностном становлении. Учителя начальной школы должны учить и воспитывать учащихся на примере лучших образцов высокохудожественной литературы для детей, которая входит в круг их чтения. Использование учителем на уроках литературного и внеклассного чтения разнообразного тематического богатства жанра сказки эффективно влияет на формирование культуры поведения младших школьников, их поступки. Глубокая народная мудрость сказки, христианская мораль, которой пронизано их содержание, являются неисчерпаемым источником народной дидактики. Эффективность педагогического влияния сказки на моральное воспитание учащихся 2-4 классов определяется методически оправданными приемами работы над жанром сказки: подготовка к восприятию, словарная работа, образцовое чтение учителя, смысловой и фактический анализ содержания, словесное рисование, выборочное чтение, беседа по содержанию, составление характеристик персонажей, чтение по ролям, творческий пересказ, инсценизация и драматизация.

Ключевые слова: учебная читательская деятельность, методика анализа художественных произведений, моральное воспитание, литературный жанр, художественный текст, общечеловеческая мораль, жанр сказки, народная дидактика.

MORAL EDUCATION OF YOUNGER SCHOOLBOYS IN LITERATURE LESSONS**S. D. Penkova**

The article presents the ways to implement the moral education of elementary school students through the analysis of art works in literary reading classes. The leading tasks of moral education of younger schoolchildren are defined and organizational and pedagogical conditions of moral education of schoolchildren in the process of reading activity in class conditions are highlighted: some methodical techniques of moral moral education in primary school children have been proposed. It is proved that the elementary school is the leading link in the system of moral education of future citizens of the state. The years of primary education are special and defining in educational and personal development. Primary school teachers should teach and educate students on the example of the best examples of highly artistic literature for children, which is included in the circle of their reading. The teacher's use of literary and extracurricular lessons on the various thematic themes of the fairy tale genre effectively influences the formation of a culture of behavior among younger schoolchildren and their actions. The deep folk wisdom of the fairy tale, the Christian morality that permeates their content is the unreachable source of popular didactics. Effectiveness of pedagogical education on the morality of the moral education of the 2-4 classes to be systematically justified by the practice of the genre: training before the word, the vocabulary of the robot, first of all, conditions and factual analysis of the image, word of speech, vibration reading, beside the image, characterization characteristics, reading in personages, creative retelling, insight and dramatization.

Keywords: Educational reading activity, methods of analysis of art works, moral education, literary genre, artistic text, universal morality, fairy tale genre, folk didactics.

Пенькова Світлана Дмитрівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки, дошкільної, початкової та спеціальної освіти Ізмаїльського державного гуманітарного університету (м. Ізмаїл, Україна). E-mail: penkovaasvetlana@gmail.com

Penkova Svitlana Dmytrivna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of General Pedagogy, Preschool Pedagogical and Special Education of Izmail State Humanitarian University (Izmail, Ukraine). E-mail: penkovaasvetlana@gmail.com